

DOĞU TÜRKİSTAN TARİHİNİ ANLATAN BİR ESER: KİTÂB-I GAZÂT DER MÜLK-İ ÇİN

Naciye KARAHAN KÖK¹

Özet

Türklerin tarihleri boyunca en fazla ilişkide buldukları milletlerden birisi de Çinlilerdir. Çinliler kuzey komşuları olan Türklerle kimi zaman dostane, kimi zaman da mücadele içerisinde olmuşlardır. Bu mücadele bilinen en eski Türk devleti olan Hunlarla başlayarak Göktürkler, Uygurlar, Karahanlılar, Türk-Moğol devletleri ile bunların mirası üzerine kurulan hanlıklar dönemine kadar aralıksız devam etmiştir. Aralıksız devam eden Türk-Çin mücadeleleri ardında sadece Çin imparatorluğunun kuzey sınırlarını korumak için inşa ettirmiş olduğu Çin Seddi gibi muazzam bir sanat eseri bırakmakla kalmamış, tarihten edebiyata, dilden ekonomiye, askerlikten diplomasiye kadar pek çok alanda zengin bir mirasın doğmasına da vesile olmuştur. Bu mirasın yazıya geçirilmesinde Çinliler öncülük etseler de Türkler de onu gelecek nesillere taşıma uğraşı içerisinde olmuşlardır. Türkler arasında bu bilinçle hareket edenlerden birisi de Molla Bilal Nâzımî'dir.

Bu çalışmada Doğu Türkistan'daki Uygur Türkleri arasında XX. yüzyılda yaşamış Molla Bilal Nâzımî'nin kaleminden çıkan ve Uygur Türklerinin Hitay/ Çin ve Kalmaklara karşı verdiği mücadeleyi anlatan “Kitâb-ı Gazât der Mülk-i Çin” adlı eseri, eserin müellifi, istinsah tarihi, içeriği, imlâ ve dil özellikleri tanıtılmaya çalışılacaktır. Bunlar yapılmaya çalışılırken eserin Klasik Sonrası Dönem Çağatay Türkçesi metni olması münasebetiyle Türk dilinin bu tarihî lehçesi hakkında da bilgi verilmeye çalışılacak ve eserin yazım, ses ve şekil özellikleri Türk dilinin bu tarihî lehçesiyle karşılaştırılacaktır. Yine eserde tespit edilen savaş, askerlik, devlet yönetimi, meslek ve yer adları ile Türk dili ile aynı dil ailesine mensup Moğolcaya ait kelime ve yer adları gibi özellikli kelimeler üzerinde durularak eserin söz varlığı ortaya konmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kitâb-ı Gazât der Mülk-i Çin, Molla Bilal Nâzım, Çağatay Türkçesi, Çinliler, Kalmaklar.

A WORK ABOUT THE HISTORY OF EASTERN TURKISTAN: KİTÂB-I GAZÂT DER MÜLK-İ ÇİN

Abstract

The Chinese are one of the nations in which Turks are mostly involved during their history. The Chinese are sometimes friendly and often fighting with their northern neighbors, Turks. This fight started with Huns, the oldest known Turkish state, constantly continued until the period of Gokturks, Uighurs, Karakhanids, Turk-Mongol states and the khanates established on their heritages. The continuing Turkish-Chinese fights not only left behind an enormous work of art such as the Great Wall of China, which the Chinese empire built to protect its northern borders, but also caused a rich heritage in many areas from history to literature, from language to economy, and from military to diplomacy. Although, the Chinese have led the way to pass this heritage into writing, Turks have also been involved in carrying it into the future generations. One of the Turks who acted with this consciousness was Molla Bilal Nazımî.

In this study, the work called as “Kitâb-ı Gazât der Mülk-i Çin” will behighlighted from the aspects of author, copy history, context spelling and language qualities as telling the struggle of Uighur Turks againts Hitay/Chinese and Kalmak penned by Mullah Bilal Nazım,

¹ Araştırma Görevlisi, Kafkas Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, ncykarahan@hotmail.com

having lived in 20th century among Uighur Turks in Eastern Turkestan. Since it is a text of postclassical Chagatai language, we will try to inform about the context of this historical accent of Turkish language and we will compare the writing, vocal and form qualities with this historical accent of Turkish language. We will also shed light on the work by focusing on the vocabulary such as names of places related to Mongolian belonging to the same language group with Turkish language as well as names of places, government, military service, war in the text..

Key Words: Kitâb-ı Gazât der Mülk-i Çin, Mullah Bilal Nâzım, Chagatai Turkish, Chinese, Kalmaks.

Giriş

Molla Bilal ve Eseri

Son zamanlara kadar bilim dünyasında: “*Türkler, tarihte önemli roller oynamışlar; ancak bu olayların yazıya geçirilmesinde etkili olamamışlardır.*” kanaâtini değiştirerek tarihe yön veren bir milletin tarihe kayıt düşmede de geri kalmadığını gösteren yazarlardan biri Molla Bilal Nâzımî’dir. Molla Bilal Uygur Türklerine mensup olup 1825 yılında Gulca şehrinde ayakkabıcılıkla uğraşan Yüsüp isminde bir babanın oğludur. Yetmiş beş yıl yaşadığı bilgisine yer verilen Nazımî’nin “Gazeliyat, Çanmoza Yüsüphan, Nazugum, Müminin Hicreti” gibi eserleri onun Klasik Türk edebiyatı, halk hikâyeleri, folkloru, İslam dini konularına hâkim olduğu veya hiç olmazsa bir medrese eğitimi gördüğü iddialarını akla getirmektedir. Nitekim Muhammed Yelten’in 1995 yılında Funda Açıköz’e yaptırdığı “Bilâl Nâzım Şeriyatıdan” adlı yüksek lisans tezinde Nâzımî’nin ilk tahsilini babasından aldığı, daha sonra medresede Rudakî, Nizâmî, Câmî, Ali Şir Nevâî gibi isimlerin eserlerini okuduğu ve kendisini onların çırağı olarak gördüğü belirtilmiştir (Açıköz 1995: IV). Yazara ait olan ve tarafımızca incelenip burada tanıtılmaya çalışılacak eseri Kitâb-ı Gazât der Mülk-i Çin’dir.

Kitâb-ı Gazât der Mülk-i Çin; Doğu Türkistan’ın İli şehrinde 1864 yılının sonbaharında cereyan eden halk ayaklanmasının ve Doğu Türkistan’da verilen mücadelenin manzum mensur karışık olarak kaleme alındığı bir eserdir. Eserde Uygurların ata yurdunun Mançur-Hıtay/Çin askerleri tarafından 18. yüzyılın ikinci yarısında işgal edildiği özellikle vurgulanmıştır. Doğu Türkistan’ın bağımsızlığı kaybedildikten sonra şair, Uygur halkının eski vatanında zulüm ve adaletsizliğin, milli baskının hüküm sürdüğünü canlı tasvirlerle göstermiştir (Mollavutov 2014: 60).

XIX. yüzyıldaki Çin-Türk mücadelesinin tüm canlılığıyla verilmeye çalışıldığı bu eser aynı zamanda Moğolların bir kolunu oluşturan Kalmuklarla ilgili bilgilerin yer aldığı bir tarih metnidir. Moğolların bir kolu olan Kalmukların bu mücadelede Çinlilerin safında yer almaları yani Türklere karşı Çinlilerle birlik olmaları, beraberinde bir Uygur Türkü-Kalmuk çatışmasını doğurmuş ve yaşanan bu çatışmanın Uygur Türklerinin hafızalarındaki olumsuz izleri metne de yansımıştır. Molla Bilal’in eserinde tam altmış iki yerde tesadüf edilen Kalmuk adının, “*sözünde durmayıp bir işin yüzüstü kalmasına yol açan, birine gizlice kötülük eden*” (Türkçe Sözlük: 1048) anlamlarını veren “kalleş” sıfatı ve “*söz anlamaz, söz dinlemez, mutaassıp, yosma ve levent*” (Öztürk-Örs 2000: 231) karşılığında kullanılan “evbaş” kelimesiyle kullanımları dikkat çekmektedir:

kaçıp yandı arkağa kılmağ-lar

ki kallâş evbaş kıltağ-lar (146/14)

Nâzımî’nin eserinde “Kalmaklar” olarak adlandırılan Moğollar, Moğolcanın Oyratça konuşan en büyük kolunu oluşturmaktadır. Kalmukların büyük bir kolu 17. yüzyılın başlarında batıya yönelerek Volga Irmağı kıyısına ulaşmış, küçük bir kolu ise Kırgızistan’daki Isık Göl civarında kalmıştır. Bugün literatürde kendilerinden “Sart Kalmukları” olarak bahsettiren bu Moğol boyu, Kırgızistan’ın Karakol şehrinin çevresindeki Taş-Kıya, Çelpek, Burma-Suu ve

Börü-Baş adlı yerleşim alanlarında yaşayan etnik bir gruptur. Sart Kalmukları, 19. yüzyılın sonlarına doğru Doğu Türkistan'da yaşadıkları Tekes bölgesinden göç ederek Karakol şehrinin bulunduğu Aksu bölgesine gelmiştir. Sart Kalmuklarını Doğu Türkistan'dan göç ettiren en büyük etken bölgedeki ayaklanmadır.

Söz konusu ayaklanma; Tsin Hanedanlığı'nın, Şensi eyaletinde yaşayan Tunganlara (Çinli Müslüman) karşı yürüttüğü siyasi, idarî ve sosyo-kültürel baskılar, onların omuzlarına yüklenen ağır vergiler neticesinde Şensi eyaletine bağlı Veynan vilayetinde yaşayan Tunganlar tarafından başlatılmıştır. Bu ayaklanma Tungan ayaklanması olarak adlandırılır. Din, Tunganlara yapılan baskılar neticesinde ortaya çıkan ayaklanmanın tetikleyici ve bağdaştırıcı en önemli unsuru haline gelmiştir. Zamanla dini bir kimliğe bürünen ayaklanmaya bölgedeki diğer halklar da katılmıştır. Bu ayaklanma, 1866'da Gansu eyaletine, bir süre sonra da Doğu Türkistan'a yayılmıştır. Ayaklanma 1877 yılında Çin ordusu tarafından kanlı bir şekilde bastırılmıştır (Buyar 2013:826).

Ayaklanma, istilacılar tarafından bastırıldıktan sonra Uygur Türklerinin yaşadığı bölgelerde intikam almak için kanlı katliamlara başvurularak birçok kişi ağır bir şekilde cezalandırılmıştır. Molla Bilal Nâzımî'nin aktardığına göre, şehir ahalisinin büyük bir kısmı, özellikle erkekler öldürülmüş, kadınlar ise İli şehrine sürgün edilmiştir. 1878 yılında Yakup Beg devleti yıkıldıktan sonra, Zo Zuntam askerleri, yüz binden fazla Uygur ve Tungan özgürlük savaşçısını vahşice yok etmiştir (Mollavutov 2014: 57).

Çıkan çatışmalar; hem Kalmaklara karşı Uygur Türklerinin hafızasında ve edebiyatında menfi bir his doğurmuş hem de bu bölgede yaşayan Moğol ve Türk nüfusunun kırılmasına akabinde ise Çinin bölgede güç kazanmasına yol açmıştır.

ki almaq kilür yola bögcür[böğür] oyup

ki müğ uçrasa köz-lerini oyup (20/7)

Eserin manzum bölümünden alınmış olan yukarıdaki beyitte şair, Kalmakların Uygur Türklerine duyduğu söz konusu düşmanlığı, onların yollarına engeller koyma ve Uygurların bir diğer düşmanı olan Mugların ise bir Uygur Türkünü fark ettikleri anda gözlerini oymaya kalkıştıkları ifadeleriyle anlatmaktadır. Ancak destanın ilerleyen bölümlerine bakıldığında Kalmakların aynı zamanda müslüman Uygur Türklerinden ve İslam dininden korktuklarını anlatan şu satır ve beyitlere rastlanmaktadır:

İslâm ılını-nıng heybetidin almaq-lar yüreki färe bolup almaq-lar cān vehmidin ıngay-nıng haberini aytıp müselmān-lar şahıa nāme ibergenı almaq-lar özining emānını közlep ıngay-nı munda leker-i islāma ibergenı (36/17-19)

Çin-Kalmak ittifakının ortasında kalan Uygur Türklerinin yaşadığı bu kara yılları anlatan Kitāb-ı Gazāt der Mülk-i Çin eserinin yazarı Molla Bilal Nâzımî, bizzat mücadelenin içerisinde yer alması ve bu mücadeleyi eserine yansıtması nedeniyle eserini birinci elden bir belge hüviyetine büründürmüş bir şair ve bilgindir. Bu durum, onu soydaşı Çağatay şairi, Timur'un beşinci göbekten torunu olan ve Hindistan'da Gürkani Devleti'ni kuran Babur, ile de mukayese imkânı kılmıştır. Babur, nasıl ki hükümdarlık yolunda başından geçenleri kaleme aldıysa Bilal Nâzımî de Uygur Türklerinin yaşadıkları olayları ele almıştır. Tarihi olayların kronolojik bir sırayla verildiği bu eser, 1876 yılının Haziran ayının sonunda tamamlanmıştır. İli şehrinde 1860-1870 yıllarında cereyan eden halk ayaklanmalarının yansıtıldığı bu eserde, Molla Bilal Nâzımî kurtuluş hareketinin gerekçelerini sıralamıştır.

Uygur Türklerinin bağımsızlık mücadelesi kahramanlarından Molla Bilal Nâzımî'nin "Kitāb-ı Gazāt der Mülk-i Çin" eseri, Mağfiret Kemal Yunusoğlu (2013: 148) tarafından destan olarak tanımlanmaktadır. Ancak Molla Bilal'ın bu eseri, Türk dünyasının diğer destanlarından farklı olarak olayların sadece bir tek kahraman etrafında anlatıldığı bir destan değil de Dede

Korkut hikâyeleri gibi bir toplumun -Tunkanlar- ve onun mensuplarının bağımsızlık uğruna başlarından geçen olayların bir araya getirilmesinden vücuda gelmiş bir eser izlenimi vermektedir. Nitekim bu eser de destandan halk hikâyeciliğine geçiş dönemi eserlerinden olan Dede Korkut Kitabı gibi, besmele, Allah'a hamd, peygambere ve dört halifeye övgü ile başlamıştır. Eser daha sonra Dede Korkut Kitabında geçen boylarda olduğu gibi bölümlerden meydana gelmiştir. "İli Hanlığı'nın kısa tarihi, hanlık topraklarında yürütülen cihat, bu cihatta yer alan beyler, hanlık zamanında hangi şehirlerin inşa edildiği ve harap edildiği..." gibi bölümlerin yer aldığı başlıklar koyu renk ile gösterilmiştir.

Doğu Türkistan Türklüğünün bu sıkıntılı ve zor günlerinin kendisi de bir Uygur Türkü olan ve bu Çin-Kalmuk-Türk mücadelesinin içinde bizzat yer alan Molla Bilal Nâzımî tarafından anlatıldığı Kitâb-ı Gazât der Mülk-i Çin; İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Kütüphanesi'nde TAEKK 1528 yer numarası ve "Voyna Musulman protiv kitaytsev (Müslümanların Çinlilere Karşı Savaşı), tekst nareçiya tarançi= Kitab-ı gazat der mülk-i Çin - Telif Molla Bilal b. Molla Yusuf el-Nazım" başlığı ile kayıtlıdır. Tek nüsha olan eserin sonundaki ifadeye göre, yazılış tarihi hicrî 1293, miladî 1876/1877'dir. Şair, eserin 163. sayfasının 13. beytinde bu tarihi ebced hesabına göre hicrî 1293 tarihine tekabül eden 'garşac' (غ 1000 ر 200 90 ص ve 3 ج) kelimesiyle tarih düşmüştür (Karahan Kök 2016: 436). Ayrıca istinsah tarihi ile ilgili bilgi metnin sonunda "tārīḥ bir ming iki yüz toqsan üç-de ili ḥesâbıda bars yılı-da bu defter tamâmiğa yêtken (166/13-14)" şeklinde verilmiştir. Eserin istinsah tarihi kısmında önce hicrî olarak yıl söylendiği, sonra On İki Hayvanlı Türk takvimindeki yıllardan biri olan bars yılı dendiği görülmektedir. Çinlilerin, Hintlilerin, Moğolların, Tibetlerin de kullandığı bu takvimin en geniş anlamıyla Türkler arasında kullanıldığı bilgisi bulunmaktadır (Özyetgin 1996: 170).

Eserin Nüshaları ve Üzerine Yapılan Çalışmalar

Yazılış tarihi Hicrî ve On İki Hayvanlı Türk takvimine göre belirtilen Molla Bilal Nâzımî'nin "Kitâb-ı Gazât der Mülk-i Çin" adlı eseri tek nüshadır. Eser üzerine ilk ve tek çalışma Rus oryantalisti N. Nikolay Pantusov'a aittir. Nâzımî'nin eserini 1876 yılında Gulca'da görev yaparken gören ve yazarla kurduğu dostluk kanalıyla da esere sahip olan Pantusov, çok geçmeden Molla Bilal Nâzımî'nin eserini iki bölüm hâlinde 1880 yılında Kazan'da matbu harflerle neşretmiştir. 1880 yılında yapılan Pantusov'un neşrinde eser hakkındaki görüşleri ve eserin temasını içeren beş sayfalık bir "Kiriş Söz" ile metnin tıpkıbasımı bulunmaktadır. 1881 yılındaki çalışma ise ilk neşirdeki baskı hatalarının düzeltilmiş şekilleri, bu kelimelerden bazılarının açıklaması ve müellifin üslubu ile ilgilidir. Çalışmada kullanılan ve İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Kütüphanesi'nde TAEKK 1528 yer numarası ile kayıtlı olan orijinal metin Pantusov tarafından 1880 yılında Kazan'da bastırılan birinci bölümde yer alan metindir. Bu metin 166 sayfadan teşekkül edip sayfa uzunluğu 23 cm'dir.

Eserin sebab-i nazm-ı telifinden yazarın vatanını ve milletini seven biri olduğu anlaşılmaktadır. Onun şu mısraları bu düşüncenin en somut delili olarak gösterilebilir: "bu defterni evvel iki üç ay ' alî bay taqrîr kılıp sözini faķîr mollâ bilâl nâzîm neşir boyunça fitip andın furça téggençe nazm kılıp gâzât kılgan müselmân-larning evlâdlarığa yâd nâme kılıp kıoyduķ (166/10-11)". Bu ifadeler, aynı zamanda eserin yazılış amacı olarak da kabul edilebilecek beyanlardır. Yani bu çalışmanın yazılış gayesi; Uygur halkının kendi vatanlarında gördüğü baskı ve zulmü ortaya koymak, bu zulme karşı verilen millî mücadeleyi sonsuzlaştırmak ve halkının bağımsızlığı uğruna yaşamlarını yitiren Müslümanların isimlerini daha sonraki kuşakların hatıralarında yaşatmaktır.

Kitâb-ı Gazât der Mülk-i Çin Adlı Eserin Vezin ve Dil Özellikleri

Çin-Kalmuk-Türk mücadelesinde hayatını kaybeden Müslümanların adlarını ebedi kılmak için telif edildiği belirtilen “Kitâb-ı Gazât der Mülk-i Çin”, Arapçada yaklaşan anlamına gelen, İmam Halîl aruzunun on beşinci ve son bahri olan, on değişik kalıbının mevcut olduğuyla daha çok mesnevilerde tercih edildiği ifade edilen ‘mütেকârib’ bahrinin “fe’ülün fe’ülün fe’ülün fe’ül” vezniyle yazılmıştır. Şehnâme ölçüsü olarak da bilinen bu vezin, kısa ve hareketli bir kalıptır (İpekten 2010: 271). Ayrıca eserin 72.-73. sayfaları arasında “muhammes-i Bilâlî” başlığıyla aruzun hezec bahrinin Türk şiirinde en çok kullanılan kalıbı olan “mefâ’îlün mefâ’îlün mefâ’îlün” kalıbıyla yazılmış beş bentlik bir muhammes yer almaktadır (Karahan Kök 2016: 437).

Macar Türkolog J. Eckmann’ın klasik öncesi dönem (15. yüzyılın başlarından Nevâyî’nin 1465’te ilk divanını tertibine kadar), klasik dönem (1465-1600) ve klasik sonrası dönem (1600-1921) olarak tasnif ettiği Çağatay Türkçesinin (1958: 115-126) son döneminde yazılan Nâzımî’nin bu eserinin imlâ özellikleri şöyledir:

Bazı eklerin gövdeden ayrı yazılması: علم ئىنىك ‘alem-ning (2/2), ملائىك لارىنى melâ’ik-lerini (2/13), يوسف كا Yūsuf-ka (3/1), فسقى غه fışkı-ğa (4/6),

Kelimedeki bütün ünlülerin gösterilmesi: قىلدوروب kıldurub (2/13), ارتوروب arturub (3/18), بولماسا bolmasa (5/10), خاصلار hāşlar (4/12), اوزى ئىنىك özi-ning (6/7), دىماكدور dimekdür (6/11), ایشیم işim (6/16), ئوشىب tüşip (7/17), باشىمغه başımğa,

Çokluk ekinde ünlülerin gösterilmesi: آدمىلار ādemîler (6/11), تاغلار tağ-lar (3/14), باغلار bağ-lar (3/14), يوللاردا yol-larda (52/10), يوكلارىنى yük-lerini (48/9),

Kalın sıradan kelimelerdeki /s/ ünsüzü için /s/ harfinin kullanılması: سوى soy (57/9), سويى غه suyı-ğa (104/2), سونگره songra (162/20), ساوقلوق savuqluq (90/22), ساورورغه savurğa (23/16) gibi Uygur imlâ özellikleri,

Kelimelerdeki bütün ünlülerin yazılmaması: كونكل köngül (9/18), برونى birevni (4/4), يمانلار yaman-lar (6/12), يالانك yalang (105/17), تىزىپ tizip (102/19),

Türkçe kelimelerde şedde işaretinin kullanılması: استىع assığ (153/5), اچقى açığı (137/19), ياروتى yarutti (3/13), يەتتى yetti (125/12), توتتى tutti (8/17) gibi Arap ve Fars imlâ özelliklerine sahiptir.

Türkçede kapalı é olarak bilinen ve normal uzunluktaki düz, geniş, ince e ünlüsü ile düz, dar, ince i ünlüsü arasında bir ses değerine sahip ünlü, Runik harfli metinlerden bugüne kadar Türkçenin dokuzuncu ünlüsü olarak var olagelmiştir. Ancak bu ünlünün varlığı ile é mi, yoksa i mi okunması gerektiği Türkiye Türkolojisinde tartışmaları da beraberinde getirmiştir. Metindeki Türkçe kelimelerde ilk hecedeki /e/’ler ي /ye/ harfi ile gösterilirken bu harfin kullanılmadığı kelimelerde ise kapalı é olarak okunmuş, dolayısıyla bu ünlünün varlığı ve düzenli olarak kullanıldığı tarafımızca incelenen metinde de tespit edilmiş: العى elçi (34/14), التىب eltib (125/2), امدى emdi (20/12), نچه neçe (8/17), بىردى bîrdi (2/10), كلتورالمى kültüralmay (23/6), كىرك kîrek (32/15), كىركلىك kîreklig (50/3), كىرو kîrü (44/9). Eski Türkçenin ilk hecesinde kapalı é ünlüsü bulunduran bazı kelimelerinin metinde aslî şekillerini korudukları da görülmüştür: bék 75/2, bél 87/22, bèn 71/8, bês 20/10, çek- 152/20, dè- 89/10, dék 12/11, deli 43/16, elçi 34/14, éllig 54/19, èt- 52/12, èttür- 3/9 gibi.

Çağatay Türkçesinin karakteristik özellikleri arasında gösterilen, ikinci hecedeki yuvarlak ünlünün etkisiyle ilk hecedeki düz ünlünün yuvarlaklaşması olayı çalışmaya esas alınan metinde de tespit edilmiştir: evlük > üylük (110/10), tamır > tamur > tomur (29/15).

Çağatay Türkçesinde kalınlık-incelik uyumunun sık sık bozulması özelliği metinde de tespit edilmiştir: işka (7/8), itmağ (105/13). Türkçe kelimelerin yanı sıra Arapça ve Farsçadan

alıntı ince ünlülü kelime tabanlarına kalın ünlülü ekler geldiği görülmüştür: emîrlik (34/12), merdlik (133/22), telbis-lig (42/18).

Metinde Eski Türkçenin kelime başı /b-/ sesleri /n/ ve /ng/ gibi arka damak ünsüzlerinin etkisiyle daima /m/ olmuştur. Dolayısıyla /m/li kullanımların sayısı /b/li kullanımlardan çoktur: bën > mën (7/1), bunça > munça (9/6), bünğdaş > münğdaş (124/16), bin > ming (15/17), bin- > min- 139/14.

Batı Türkçesinin ilk devresinde ortaya çıkan ve daha sonra Batı Türkçesinin Azerbaycan ve Osmanlı sahaları arasındaki belirli ses farklarının başında yer alan -k- > -ğ- değişikliğine metinde rastlanmıştır (Serebrennikov-Gadjieva 2011: 41). Çağatay Türkçesindeki bu ünsüz değişiminin Batı Türkçesinin etkisiyle oluştuğu düşünülmektedir: akşam > aḡşam (126/4), Nilka > Nilḡa “Yer adı” (22/5), taḡı > taḡı (5/2), taḡuḡ > taḡu (138/20).

Türk lehçe/şivelerini tasnif etmeye çalışan Türkologların tasnif çalışmalarında /b-/ belirleyici bir özellik kabul edilmiştir. “Kimi zaman vezin gereği olduğu tahmin edilen bu ses erimesinin Çağatay Türkçesinde tek örneği bol- fiilinde görülür.” (Argunşah 2013: 96) Orhun, Uygur, Karahanlı, Harezmi, Kıpçak, Çağatay Türkçesi ile bugünkü Doğu ve Kuzeydoğu grubu Türk lehçelerinde bol- şeklinin tercih edildiği fiilin Oğuzcada ol- şeklinde kullanımı çalışmamızda Oğuzca bir özellik olarak kabul edilmiştir: ol- 14/1, 37/15, 63/12, 89/21 vs.

Eski Türkçenin /b-/ seslerinin metnimizde de korunduğu görülmektedir: bër- (36/12), bar- (111/8), bar (6/13).

Dudak ünsüzü /p/ sesinin birçok yerde diş-dudak ünsüzü /f/ sesine dönüştüğü görülmektedir: çap- > çaf- (111/2), toprak > tofraḡ (2/8), yapraḡ > yafraḡ (120/20), körpe > körf (106/4).

Eski Türkçe sözcüklerdeki /t-/ sesleri korunmakla birlikte metinde sık sık /d-/li örneklerle de karşılaşılmaktadır: taḡ (33/2) ~ daḡ (44/21), taḡı (19/9) ~ daḡı (2/7), tomur (9/15)~damar 45/3, tē- (67/6) ~ dē- (119/3), til (7/19) ~ dil (69/17), tive (16/14) ~ dive (134/17), tüz (27/19) ~ düz (32/20).

Geniş zamanın olumsuz çekiminde ötümlü /z/ ünsüzünün ötümsüzleşerek /s/ olduğu görülmüştür: ḡoymaz>ḡoymas (159/7), köralmaz>köralmas (83/17), tarıamaz>tarımas (105/15), olmaz>olmas (2/8), körünmez>körünmes (94/1), turmaz>turmas (162/8), yanmaz>yanmas (36/8).

İsimden sıfat türetme eki +Ik, +Iuk ekinin aslı şeklini koruduğu görülür: ḡehrlig (53/20), üylüg (110/10), tēnglig (15/8).

Bir kelimedede aynı ünsüzün art arda söylenmesi veya yazılması durumu (Yıldız 2008:198) olan ve Çağatay Türkçesinin önemli ses özelliklerinden biri olarak gösterilen ünsüz ikizleşmesi çalışmamızda da görülmektedir: açḡıḡ (137/15), ḡattıḡ (45/12), nēççe (147/22), sēkkiz (112/17), uḡḡaḡ (32/3).

Düzlük-yuvarlaklık uyumunun tam olarak gelişmediği Çağatay Türkçesinde I. ve II. teklik şahıs iyelik ekleri genellikle bu uyuma uyar. Ancak Eski Türkçeden itibaren yalnızca düz şekilleri mevcut olan III. teklik şahıs iyelik eki, Çağatay Türkçesinde olduğu gibi çalışmamızda da aynı şeklini muhafaza eder: üstige (71/10), üyi-ge (109/9), taḡusını (138/20). Yine düzlük-yuvarlaklık uyumuna aykırılık teşkil eden eklerden birisi de yuvarlak ünlülü isim kök ve gövdelerine getirilen I. çokluk şahıs iyelik ekidir. Bu ekin yuvarlak ünlülü +mUz şeklinden çok, düz ünlülü +mlz şekli kullanılmıştır: yurtımıznıḡ (111/3), ‘ömrimiz (6/14). II. çokluk şahıs iyelik eki ise genellikle düzlük-yuvarlaklık uyumuna uyarken kimi zaman bu uyuma aykırı olarak ekin ünlüsünde düzleşmeler görülebilir: üyüḡüzde (138/5), ḡolunguzḡa (102/21), burnunguzdın (114/3).

Eski Türkçe döneminden beri gördüğümüz zamir n'sinin isim çekiminde ortaya çıkması durumu, ilk kez Çağatay dönemi eserlerinde farklılık göstermeye başlar. Çağatay dönemine ait mensur eserlerde III. teklik şahıs iyelik eki ile yönelme, bulunma ve çıkma hâli ekleri arasında çoğunlukla zamir n'si gelmez (Argunşah 2013: 117). Bu durum incelemeye esas alınan metnimizde de tespit edilmiştir: yürekiğa (28/19), kıanıda (74/15), şehridin (27/5).

Çağatay Türkçesinde ilgi hâli eki ünsüzle biten kelimelerden sonra da +nİng şeklinde kullanılır. Bu durum Eski Türkçe ve Batı Türkçesinden farklılık gösterir (Tekin 2000: 107, Eckmann 2012: 69-71). Ancak ilgi hâlinin zamirlerle çekiminde +Ing'lı şekiller de görülebilir: hağan-nıng (23/11), iş-nıng (38/13), mēning (102/21), sēning (102/21).

Çağatay Türkçesi, Eski Türkçenin zamirlere getirdiği +nI ekini yükleme hâli olarak genelleştirir: girye+si+ni (124/9), gül+ni (147/3), halk+mı (69/2), ibergen+ni (36/3), iç+ni (83/11). Ek, III. teklik şahıs iyelik ekini almış isimlerden sonra +n biçiminde de görülür: nāme+si+n (42/13), oğ+i+n (95/16), öz+i+n (5/1), söz+i+n (11/12), til+i+n (65/2), yaş+i+n (58/1), yol+i+n (112/21), yürek+i+n (117/6).

Tarih boyunca herhangi bir ses değişikliğine uğramayan bulunma hâli eki, Çağatay Türkçesinde ve çalışmamızda +dA şeklindedir. Ekin bu şekli ünlü uyumlarına uyarken ünsüz uyumu için aykırılık gösterir: kayğu+da (67/2), kent+de (113/5), köç+de (148/20), kün+de (163/21), mey+de (118/12).

Çağatay Türkçesi eserlerinde, çıkma hâli ekinin yaygın olarak görülen +dIn şekli metnimizde de görülmüştür: sema+dın (33/16), sen+din (72/2), sening+din (165/5), ser+din (140/13), sırdaş+ım+dın (124/18).

Köktürk, Uygur ve Karahanlı metinlerinde yön gösterme hâli için işlek olarak kullanılan +GARı, +gerü, +Karı, +karu, +rA Çağatay Türkçesinde canlılığını kaybedip birkaç kelimedeki kalıplaşarak kullanılmaya devam etmiştir: iç+keri (62/3), iç+re (6/12), iç+keri+ğa (29/16), il+geri (137/3), taş+karı (50/6).

Metinde ir- ve i- ek-fiili birlikte kullanılır: yok bolupdur idi (33/3), kilür irdi (145/15), közlüg irür (87/14), assıg idi (153/5). Ek-fiilin olumsuz çekimi imes “değil” kelimesiyle yapılır: gurür imes men (42/14), düşmen imes men (27/19), hağır imes-dür (123/15), zāhir imes-dür (5/20).

Metinde gelecek zaman çekiminin -ğu/-gü sıfat-fiil eki + iyelik ekleri ile de yapıldığı tespit edilmiştir. Ancak Çağatay Türkçesinde de görülen bu şekil yaygın olarak kullanılmaz. Nitekim metnimizde sadece iki örnekte kullanılmıştır: iylegüm (44/1), koygum (85/4). Metinde birkaç yerde kullanılan şu örnekler ise bu şeklin unutulmakta olduğunu göstermektedir: kılgu miz (48/13), kılgu siz (42/18).

Çalışmada yeterlik fiili çekiminin al- yardımcı fiili ile yapıldığı görülmüştür: kıla al- (7/9), bola alma- (7/8), kıla alma- (50/17), tapa alma- (78/3).

Kitâb-ı Gazât der Mülk-i Çin Adlı Eserin Söz Varlığı

Yukarıda yazım, ses ve şekil özelliklerinin verilmeye çalışıldığı Molla Bilal Nâzım'ın Kitâb-ı Gazât der Mülk-i Çin adlı eserinde, bölgedeki Türk kültür izlerini tanı/t/mada önemli bir yeri olan ve bir milletin o bölgedeki tapu senetleri olarak nitelendirilen Türkçe şu yer adları yer almaktadır: Aqsu (31/5), Aq Tam (76/2), Aq Tufa (40/1), Aqyol (34/3), Alatar 30/13), Ara Boz (34/5), Çong Yılduz (141/6), Kağunçı (20/2), Karaqol (42/10), Kara Yığaç (55/10).

Savaş, askerlik, devlet yönetimi ve meslek adlarıyla ilgili, metinde görülen kelimeler şunlardır: ming bëki (141/7), bik (122/ 16), yüz bëki (141/8), ağaç (63/4), aqsaqal (89/21), bay (24/2), elçi (34/14), ming başı (74/18), ayakçı (84/5), hazneçi (26/ 13), ışık-ağası (24/9), otunçı (143/8), têmürçi (140/5), bazar biki (44/12), şang bëki (20/21), dorğa (51/14), qaravul (78/7).

Çalışmamızda, Türk dili ile aynı dil ailesine mensup Moğolcaya ait şu kelime ve yer adları görülmüştür: aldirap (95/15), asradı (39/21), бүдүн[e] (28/8), çakar 81/18, cunçi (84/17), çirâyılığ (74/18), қадap (83/10), қadalğanı (36/2), қaravul (109/6), dabannı (42/9), göl (142/19), қaravulçı (109/8), nöker (81/9), tarançı (154/17), şang (20/21), kökeldaş 10/4, Cağustay (19/18), Saftay (134/8), Ulastay (22/5).

Sonuç

Sonuç olarak tarih bilimi için bir kayıt tutma aracı olan dil, bu işlevini yerine getirirken bir yandan da dilin tarihini yazar. Tarihî Türk dili alanında yazılan metinlerden hareketle sosyal değişme ve gelişmeleri takip etmek mümkündür. Yapılan incelemeler sonunda Uygur Türkleri ile onların dil, kültür, gelenek, görenek, idarî ve askerî teşkilatları, sosyal hayatları, toponimleri ile ilgili izleri takip etmek açısından Molla Bilal Nâzım'ın Kitâb-ı Gazât der Mülk-i Çin adlı eserinde değerli bilgilerin yer aldığı tespit edilmiştir. Türklük bilimi için değerli bilgiler arz eden bu eserin hem Çağdaş Türk Lehçelerinin oluşmasında çok önemli bir yeri olan Çağatay Türkçesinden Çağdaş Türk yazı dillerine geçişin, hem de nazım biçimi olan destan geleneğinin ve tarih yazıcılığının Türkler arasında gösterdiği gelişimin tespiti açısından önem arz ettiği görülmüştür. Bu nedenle eser, farklı Türk yazı dillerinin özelliklerini bünyesinde barındıran bir geçiş dönemi eseri özelliği sergilemektedir.

Yine 19. yüzyılın başlarında Çin sömürüsü ve bunun doğurduğu sosyal faciaları eserlerinde işleyerek Uygurlar arasında yeni bir millî edebiyatın doğmasında Molla Bilal Nâzım'ın önemli bir yerinin olduğu anlaşılmıştır. Eserindeki Arapça, Çince, Farsça ve Moğolca kelimelerle aruz ölçüsünü ustaca kullanma becerisi onun tahsil gördüğünü göstermiştir. Ayrıca eserin başında verilen din ve tarih bilgilerinden de bu alanlarda söyleyecek sözü olduğu anlaşılan Molla Bilal Nâzım'ın, bu edebiyatın idrâkı için üzerinde durulması gereken bir isim olduğu belirlenmiştir.

Kaynakça

- AÇIKGÖZ, F. (1995). *Bilâl Nâzım Şeriyatıdan*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ARGUNŞAH, M. (2013). *Çağatay Türkçesi*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- BUYAR, C. (2013). Kırgızistan'da Bir Etnik Grup: Sart Kalmaklar. *Turkish Studies*, V. 8/9, s.819-831.
- ECKMANN, J. (1958). Çağatay Dili Hakkında Notlar. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, s. 115-126.
- ECKMANN, J. (2003). *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*. (Yay. Haz. Osman Fikri Sertkaya), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ECKMANN, J. (2012). *Çağatayca El Kitabı*. (Çev. Günay Karaağaç), İstanbul: Kesit Yayınları.
- ERASLAN, K.(2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ERDEM, M. D.-GÜL, M. (2006) Kapalı é Sesi Bağlamında Eski Anadolu Türkçesi-Anadolu Ağızları İlişkisi. *Karadeniz Araştırmaları*, S. 11, s. 111-148.
- GABAİN, A. (1995). *Eski Türkçenin Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- İPEKTEN, H. (2010). *Eski Türk Edebiyatı Nazım Şekilleri ve Aruz*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- KARAHAN KÖK, N. (2016). Molla Bilal Nâzım'ın Kitâb-ı Gazât Der Mülk-i Çîn Adlı Eseri Üzerine. *Hoca Ahmed Yesevî Yılı Anısına Uluslararası Türk Dünyası Eğitim Bilimleri ve Sosyal Bilimler Kongresi Bildirileri III. Cilt: Türkoloji*, s. 433-442.
- KOÇAOĞLU, T. (2003) Tarihi Türk Lehçelerinin Metinlerinin Transkripsiyonlanmasında kapalı é/i Meselesi. *Türk Kültürü*, S. 483-484, s. 266-281.
- MOLLAVUTOV, S. (2014). Bilal Nazım (1825-1900). *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, S. 4, s. 57-63.
- ÖZTÜRK, M.-ÖRS, D. (2000). *Mütercim Âsım Efendi Burhan-I Katı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ÖZYETGİN, A. M. (1996). *Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslup İncelenmesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- SEREBRENNİKOV, B. A.-GADJİEVA, N. Z. (2011). *Türk Yazı Dillerinin Karşılaştırmalı Tarihî Grameri*. (Çev. Mustafa Öner-Tevfik Hacıyev), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TEKİN, T. (2000). *Köktürk Türkçesi Grameri*, Ankara: Türk Diller Araştırma Dizisi.
- Türkçe Sözlük* (2005). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- YILDIZ, O. (2008). *Yūsuf u Zelîhâ (Destân-ı Yūsuf) Giriş-İnceleme-Metin-Dizinler*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- YUNUSOĞLU KEMAL, M. (2013). Molla Bilal Nazım ve Uniñ Dastanları Heqqide. *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, S. 1/1, s. 145-151.